

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Навчально-науковий інститут управління, психології та безпеки
Кафедра загальної та соціальної психології

**Психологічні особливості особистісної самореалізації
студентської молоді**

Кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти
першого рівня ЗФН
за спеціальністю 053 Психологія
Марія ВАГІЛА

Науковий керівник:

доцент кафедри теоретичної
психології, кандидат психологічних наук,
Олена ВАВРИНІВ

Рецензент:

кандидат психологічних наук, доцент
Роман ЯРЕМКО

Кваліфікаційна робота допущена до захисту
«__» _____ 202_ р., протокол № ____
Завідувач кафедри теоретичної психології
доктор психологічних наук, професор
_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

АНОТАЦІЯ

Вагіла М. Психологічні особливості особистісної самореалізації студентської молоді

Кваліфікаційна робота присвячена проблемі особистісної самореалізації студентської молоді. У роботі представлено теоретичний аналіз проблеми самореалізації особистості в психологічній літературі, зокрема описано проблема самореалізації особистості у сучасних психологічних концепціях, а також висвітлено психологічні особливості особистісної самореалізації студентської молоді. Підібраний комплекс методів дослідження дозволив в повній мірі дослідити та проаналізувати особливості особистісної самореалізації студентської молоді. Виявлено значущі кореляційні зв'язки значимих мотивів навчальної діяльності, зокрема: забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності, отримати інтелектуальне задоволення, придбати глибокі і міцні знання, досягти поваги викладачів, домогтися схвалення батьків та оточуючих, отримати диплом, не запускати предмети навчального циклу, бути постійно готовим до чергових занять.

Ключові слова: самореалізація, особистісна самореалізація, студенти, професійна діяльність.

ABSTRACT

Vahila M. Psychological features of personal self-realization of student youth

The qualification work is devoted to the problem of personal self-realization of student youth. The work presents a theoretical analysis of the problem of personal self-realization in psychological literature, in particular, the problem of personal self-realization in modern psychological concepts is described, and the psychological features of personal self-realization of student youth are also highlighted. The selected set of research methods allowed us to fully investigate and analyze the features of personal self-realization of student youth. Significant correlations of significant motives of educational activity were revealed, in particular: to ensure the success of future professional activity, to receive intellectual satisfaction, to acquire deep and solid knowledge, to achieve the respect of teachers, to achieve the approval of parents and others, to receive a diploma, not to start subjects of the educational cycle, to be constantly ready for the next classes.

Keywords: self-realization, personal self-realization, students, professional activity.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ	5
1.1. Проблема самореалізації особистості у сучасних психологічних концепціях.	5
1.2. Психологічні особливості особистісної самореалізації студентської молоді.	15
Висновки до першого розділу.	27
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.	29
2.1. Опис методів дослідження та характеристика вибірки.	29
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження особистісної самореалізації студентської молоді.	32
Висновки до другого розділу	39
ВИСНОВКИ	41
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	43

ВСТУП

Актуальність дослідження. Питання самореалізації особистості тісно пов'язане з творчістю, саморозвитком і особистісним зростанням. У його вивченні ключовою ланкою виступає самопізнання, активне формування особистістю самої себе, усвідомлення цінності власного «Я», а також осмислення набутих практичних знань і досвіду, пов'язаних із втіленням життєвих цілей, їх переглядом і вдосконаленням.

Самореалізація як психологічне явище досліджувалась у працях таких учених, як М. Боришевський, Г. Костюк, Е. Носенко, К. Роджерс, С. Рубінштейн, В. Татенко, Т. Титаренко, А. Фурман та інші. Психологічні умови, що сприяють розкриттю потенціалу особистості й її самореалізації, були предметом наукових пошуків М. Пірена, Я. Галета, Т. Герасимів, Л. Співак та інших. Аспекти самореалізації студентів розкриті у працях Б. Базарника, Т. Герасиміва, І. Козицької, М. Садової та низки інших науковців.

Об'єкт дослідження – самореалізація особистості.

Предмет дослідження – психологічні особливості особистісної самореалізації студентів.

Мета дослідження – здійснити теоретико-емпіричне дослідження психологічних особливостей особистісної самореалізації студентської молоді

Завдання:

1. На основі теоретичного аналізу наукової літератури з'ясувати сутність поняття «самореалізація особистості» та виявити її психологічні особливості цього процесу у студентів.

2. Емпірично дослідити особливості особистісної самореалізації студентської молоді.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використовувались такі методи дослідження: *теоретичні* – теоретико-методологічний аналіз наукових джерел і наявних у науковому обігу

психологічних підходів, їх систематизація, класифікація, узагальнення; *емпіричні* – тестування з використанням стандартизованих психодіагностичних методик, зокрема таких: Багатовимірний опитувальник самореалізації особистості С. Кудінова, Методика вивчення мотивів навчальної діяльності студентів А. Реана, В. Якуніна, Опитувальник самоствердження В. Століна та С. Пантілеєва, Опитувальник самоактуалізації особистості САМОАЛ (Н. Капіна); *статистичні*: опрацювання експериментально отриманих даних здійснювалося за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS 20.0. з використанням методів параметричної статистики.

Експериментальна база дослідження: студенти 4-го курсу Львівського державного університету внутрішніх справ, які навчаються за спеціальністю Психологія та Менеджмент.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає у тому, що: здійснено науково-теоретичний аналіз проблеми самореалізації особистості в період юності; узагальнено та систематизовано знання про психологічні особливості особистісної самореалізації студентської молоді;

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що емпірично досліджено психологічні особливості особистісної самореалізації студентської молоді. Отримані дані та сформульовані висновки можуть бути застосовані під час професійної підготовки майбутніх фахівців у закладах вищої освіти.

Структура роботи. робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, який містить ...

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

1.1. Проблема самореалізації особистості у сучасних психологічних концепціях.

Проблематика самореалізації особистості широко висвітлена в науковій спадщині таких дослідників, як М. Боришевський, А. Маслоу, Е. Носенко, К. Роджерс, С. Рубінштейн, М. Садова, В. Татенко, Т. Титаренко, А. Фурман та ін. У межах соціогуманітарного знання самореалізацію розглядають як один із ключових показників розвитку особистості, що визначає її внутрішню мотивацію та напрямки активної життєдіяльності. Цей феномен перебуває в полі зору багатьох наук, а починаючи з середини ХХ століття, стає центральним об'єктом аналізу в межах гуманістичної й екзистенціальної психології (А. Анг'ял, Л. Бінсвангер, Дж. Бюдженаль, К. Гольдштейн, А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс, Е. Фромм).

Згідно з концепцією З. Фрейда, самореалізація має витoki у сфері несвідомого й проявляється через вроджене прагнення до задоволення. Водночас реалізація цієї потреби стримується зовнішніми соціокультурними чинниками — нормами, традиціями та правилами, які нав'язуються індивіду через культурні вимоги.

Одним із перших, хто ввів поняття самореалізації у свою теоретичну систему, був А. Адлер. У своїй індивідуальній психології він наголошував на соціальній зумовленості формування особистості, розглядаючи людину як єдину, творчу та самовизначену сутність. Хоча конкретні механізми самореалізації у його працях не описані, Адлер підкреслював здатність особистості до самосвідомого планування дій, самоуправління та відповідального вибору шляху до досягнення життєвих цілей. Він вважав, що саме людина творить себе, керуючись власним креативним Я.

Якщо ж трактувати особистість як динамічну реальність, що визначає поведінкові схильності індивіда в конкретних умовах, і погодитися з ідеєю Г. Олпорта про те, що людина зазвичай потрапляє в ті ситуації, які сама й обирає, то особистісний розвиток варто розглядати як процес, який залежить від самостійної активності індивіда. У цьому сенсі самореалізація є базовим життєвим завданням, що пов'язане із задоволенням глибинної потреби в самоствердженні.

На думку Г. Олпорта, психологічно зріла особистість має низку характерних рис: функціональну автономність і свідомість власних мотивів; розширені межі Я; прийняття різноманіття думок і цінностей; здатність до емпатії; позитивне ставлення до себе, толерантність до фрустрації та власних недоліків; уміння щиро виражати емоції; реалістичне сприйняття себе й навколишнього світу; здатність до самопізнання, почуття гумору і наявність цілісної життєвої філософії.

Згідно з К. Роджерсом, самореалізація полягає у прагненні особистості стати «самою собою» — це внутрішній імпульс, який є вродженим і підтримується внутрішніми ресурсами людини, необхідними для розвитку її потенціалу. Усі актуальні людські потреби, за його концепцією, підпорядковуються цій провідній меті — максимальному розкриттю своїх здібностей з метою збереження цілісності особистості. До ключових особистісних якостей, що супроводжують процес самореалізації, Роджерс відносить: відкритість до власних переживань (усвідомлення своїх почуттів, думок, переживань), життя в екзистенційному вимірі (повноцінне переживання кожного моменту), організмичну довіру (орієнтація на внутрішні сигнали при виборі поведінки, а не на зовнішні впливи), а також емпіричну свободу (здатність до усвідомленого й відповідального вибору) [56].

У теорії Е. Фромма самореалізація розглядається як форма продуктивної активності, яка задовольняє низку глибинних потреб: у встановленні значущих зв'язків, у захопленні діяльністю, в єднанні з навколишнім світом; у трансценденції, що надає людині відчуття свободи й сенсу; у закоріненості —

як переживанні своєї приналежності до світу; у тотожності з собою та іншими; у побудові системи орієнтації, яка дає змогу діяти свідомо й цілеспрямовано [49].

А. Маслоу, у свою чергу, глибоко проаналізував феномен самоактуалізації, розглядаючи її як прагнення до розкриття потенційних інтелектуальних і творчих можливостей людини [31]. Однак реалізація цієї потреби стає можливою лише після задоволення базових потреб — фізіологічних, потреб у безпеці, приналежності, любові та повазі. Лише забезпечивши ці рівні, індивід переходить до вищих — зокрема, до потреби в самоактуалізації, яка проявляється через особисту відповідальність, уважність до себе та власного розвитку.

Творчість, за Маслоу, є універсальним проявом самоактуалізованої особистості, а сам процес — найвищою формою самовираження. Серед характеристик таких людей він виокремлював: ефективне сприйняття реальності, прийняття себе та інших, природність і простота у поведінці, зосередженість на проблемі, незалежність, потреба в усамітненні, автономність, здатність до переживання пікових моментів, інтерес до суспільного життя, глибокі міжособистісні стосунки, демократичність, розмежування цілей і засобів, філософське почуття гумору та креативність [32].

Цю концепцію продовжив К. Гольдштейн, який вважав самоактуалізацію головним і фактично єдиним мотивом існування організму, вважаючи її основою розвитку, вдосконалення та творчого розкриття людської природи.

С. Мадді, підсумовуючи підходи різних дослідників, виділив основні риси самореалізованої особистості, серед яких: відкритість до досвіду (що включає емоційність та рефлексію), зосередженість на теперішньому моменті (гнучкість, спонтанність, індуктивне мислення), довіра до організмичного процесу, відчуття вільної волі й контролю над власним життям, а також креативність [54, с. 71].

У рамках гуманістичної психології важливий внесок у розкриття взаємозв'язку між самоактуалізацією, самореалізацією та самоповагою зробив

Д. Робертс. Він підкреслював, що реалізація особистісного потенціалу майже завжди пов'язана зі змінами, які є складними й часто болісними. Такі трансформації потребують усвідомлення й достатнього внутрішнього ресурсу. Робертс виділив п'ять ключових переконань, які лежать в основі психологічного зцілення особистості: кожна людина є досконалою, гідною любові, цінною, сильною та рівною з іншими. Щоб відновити зв'язок із цими істинами, необхідно прийняти «здорову базову віру», яку автор сформулював на основі багаторічної психотерапевтичної практики [1; 3; 7; 13].

Концепції самореалізації, представлені в зарубіжних соціально-психологічних теоріях (К. Гольдштейн, А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм), мають здебільшого феноменологічний характер і спираються на гуманістичний підхід. Усі вони сходяться в уявленні про самореалізацію (або самоактуалізацію) як природжену тенденцію особистості до розвитку, зростання й розкриття власного потенціалу.

Згідно з концепцією логотерапії В. Франкла, провідним мотивом людської поведінки є прагнення знайти сенс життя, що існує поза межами самої людини — у зовнішньому світі. У цьому контексті самоактуалізація виступає складовою процесу пошуку сенсу, реалізації себе та віднайдення свого місця в житті [48].

Значущі дослідження в галузі самореалізації були присвячені аналізу ролі діяльності в особистісному розвитку, процесу становлення людини як особистості, а також вивченню можливостей саморозвитку, саморегуляції та самореалізації.

Найбільш близькими за змістом до поняття «самореалізація» є такі терміни, як «самоактуалізація», «самовдосконалення», «особистісне зростання», «особистісний потенціал». При цьому поняття «самоактуалізація» найчастіше трактується в науковій літературі з опорою на концепцію А. Маслоу [32].

У зарубіжних соціальних та філософських словниках термін «самовдосконалення» найчастіше трактується як результат завершеної

самореалізації, тобто як повне розкриття особистісного потенціалу. У цьому контексті поняття «самореалізація» виступає ширшим за змістом порівняно з «самоактуалізацією». Відмінності у трактуванні цих понять зумовлені різним зміщенням акцентів: на внутрішньому (суб'єктивному) або зовнішньому (об'єктивному) вимірі існування особистості. Так, «самоактуалізація» більше пов'язана з внутрішніми процесами, тоді як «самореалізація» — із зовнішнім виявленням потенціалу. Водночас і самоактуалізація передбачає зовнішнє вираження внутрішньої сутності, і самореалізація означає вияв справжнього «Я» у поведінці та діяльності [21, с. 18].

У сучасному розумінні самореалізація трактується як процес втілення індивідуального та особистісного потенціалу через власні зусилля, а також у взаємодії з іншими людьми. Людина розкриває свої здібності, знання, навички, інтуїцію, евристичне мислення, оскільки усвідомлює свою цінність, має цілі та плани щодо їх досягнення. Основою цього процесу є здатність до рефлексії, аналізу життєвих обставин, виявлення проблемних зон, визначення цілей, стратегій їх досягнення, а також осмислення досвіду, який накопичується в ході реалізації планів.

Протягом життя кожна особистість розвиває власні «технології самореалізації», які формуються й удосконалюються під впливом досвіду. Успішна самореалізація передбачає наявність адекватного уявлення про своє місце в соціумі та вміння використовувати відповідні соціальні навички.

Критерієм результативності самореалізації, на нашу думку, може слугувати рівень задоволеності особистості собою, своїм становищем у суспільстві, результатами власної діяльності, за умови, що соціум також виявляє задоволення від взаємодії з цією особистістю. Б. Сосновський [40], зокрема, досліджував мотиваційно-сміслові утворення, їхнє місце та значення в структурі особистості й діяльності, що підкреслює необхідність урахування цього аспекту під час аналізу самореалізації.

На переконання С. Рубінштейна, самореалізація є одним із найглибших і найактуальніших питань, що хвилюють людину [38]. Це прагнення досягти

життєвої мети, здійснити бажане, залишити по собі слід у світі й пам'ять на віки. Самореалізація постає як внутрішнє ядро особистості, без якого людина втрачає свою сутність. Вона не дає можливості повністю розслабитися, постійно спонукає до руху вперед, змушуючи працювати наполегливо й цілеспрямовано. Життя, за Рубінштейном, — це безперервна боротьба: із обставинами, з іншими, із собою — за щось важливе, заради чогось значущого. І саме самореалізація виступає тією «зброєю», що допомагає людині вести цю боротьбу з різним ступенем успіху [36, с. 583].

С. Рубінштейн також аналізує самоактуалізацію крізь призму категорії «спрямованості», визначаючи її як інтегральну особистісну характеристику, що включає динамічний, змістовий та емоційно-оцінний компоненти. У цьому контексті особливу роль відіграють вольові риси людини, які проявляються через здатність поєднувати власні прагнення й бажання, а також спрямовувати волю на їх реалізацію в особистісно й соціально значущих формах [38].

З огляду на це, розвиток потреб, здатність до розкриття творчого потенціалу, орієнтація на самовдосконалення, саморозвиток та самоосвіту постають як ключові цінності для особистості [40, с. 154]. Отже, феномен самореалізації ґрунтується не лише на науковій теорії, а й на глибоко людському, природному прагненні до розвитку. У міру еволюції цивілізації це прагнення дедалі більше усвідомлюється, що поступово перетворює самореалізацію на механізм цілеспрямованого впливу людини на власну еволюцію.

Перші філософські обґрунтовані згадки про термін «самореалізація» з'являються в роботах Б. Паригіна, де розглядається взаємозв'язок науково-технічного прогресу й самореалізації особистості. Попри те, що поняття «самореалізація» поступово почало фігурувати в назвах дисертацій із соціальної психології, у психологічній літературі воно тривалий час не мало чіткого визначення. Самореалізація особистості не розглядалася як самостійна психологічна проблема, а її дослідження лише починалося на перетині загальних уявлень про розвиток особистості [51, с. 34].

У психологічних підходах витоки осмислення феномену самореалізації можна простежити ще з моменту введення поняття «особистість» і аналізу детермінант її розвитку, а також із постановки фундаментальних запитань щодо рушійних сил її становлення.

Соціально-психологічні теорії, в яких згадується самореалізація, в більшості випадків зосереджують увагу на проблематиці мотивації, що виступає центральною ланкою. У контексті уявлень про самореалізацію вагому роль відіграє мотиваційно-потребнісна сфера, а також система цінностей і життєвих орієнтацій особистості. Як зазначав В. Франкл, потреби є рушіями, що «штовхають» людину до дії, тоді як цінності «притягують» її, задаючи напрям і зміст руху [48]. Такий підхід акцентує значення внутрішніх сенсів і цілей, як фундаментальних елементів, що формують прагнення до самореалізації.

У процесі аналізу психологічних підходів до розуміння самореалізації особистості варто звернути увагу на коло питань, що розглядаються у працях соціальних психологів, філософів та соціологів. Серед них — світоглядна природа самореалізації, культурні моделі побудови життєвого шляху, а також формування життєвих перспектив особистості. Особливу увагу приділено таким категоріям, як життєвий вибір, сенс життя, життєтворчість, доля, а також просторово-часові моделі життєвого шляху, які аналізуються з культурологічної точки зору із врахуванням принципу гетерохронності — розбіжності функціональних періодів розвитку людини в онтогенезі.

Одним із найглибших тлумачень самореалізації є концепція Д. Леонтьєва, який розглядає її як творчу активність, що виступає однією з основних рушійних сил особистості на етапі її розвитку. На його думку, прагнення до самореалізації визначає спрямованість діяльності людини та пов'язане з пошуками джерел і сутності творчих сил особистості, а також з можливістю їх втілення у практичній діяльності. При цьому Леонтьєв наголошує: «Сутність людини саме і має полягати в тому, що вона не має жодної визначеної фрази і назавжди обмеженої структури» [27, с. 29].

Досліджуючи феномен самореалізації, науковці звертають увагу на те, що в західних культурах це явище все частіше сприймається як соціальний стандарт або культурний імператив. Попри те, що далеко не кожній людині вдається повноцінно реалізувати свій потенціал, суспільна норма диктує: кожен, хто поважає себе, повинен прагнути до цього. Відсутність такого прагнення розглядається майже як ознака несформованості особистості: «Не прагнути до самореалізації – це поганий тон...» [27].

На думку науковців, у глибині прагнення до самореалізації приховане — часто неусвідомлене — прагнення до безсмертя. Це прагнення може виявлятися у різних формах: у бажанні пізнати істину, зробити внесок у добробут людства, передати іншим свій досвід і знання, допомогти іншим людям знайти сенс життя тощо [27].

Спираючись на концептуальні положення А. Клаптика, Е. Галажинський розглядає людину як відкриту психологічну систему, а самореалізацію — як специфічну форму її прояву у світі [17]. У цьому підході самореалізація тлумачиться як природна для людини, наділеної свідомістю, форма саморозвитку. Водночас вона розглядається не лише як характеристика людини, а як універсальна ознака, притаманна всій природі.

Проте автор наголошує на існуванні культурно-історичного контексту, в межах якого самореалізація трансформується: від природного механізму взаємодії системи з навколишнім середовищем — до усвідомленого способу існування особистості. Саме в цьому аспекті самореалізація стає визначальним чинником життєвого шляху індивіда, а багатовимірний простір його внутрішнього світу постає як ціннісний простір самотворення та самоздійснення.

Досліджуючи самореалізацію в контексті соціально-психологічних систем, Е. Галажинський підкреслює важливість виділення так званого «кульмінаційного періоду» в онтогенетичному розвитку особистості. Цей період проявляється як порушення звичного функціонування поведінки, внаслідок чого стає можливою об'єктивація структури механізму

самореалізації. На думку дослідника, йдеться не про будь-який кризовий етап розвитку, а саме про той, в якому поведінкова структура особистості зазнає змін і починає функціонувати відповідно до принципів самореалізації, самоактуалізації й саморозвитку — тобто як система, що діє самостійно і свідомо, реалізуючи себе як суб'єкта власної поведінки [17, с. 123].

Підкреслюється, що проблема самореалізації особистості має не лише міждисциплінарний, але й міжпарадигмальний характер, оскільки на сьогодні не існує єдиної наукової парадигми, яка б охоплювала всі аспекти цього феномена. Водночас вона зауважує маргінальність даної проблематики, що зумовлено її належністю до кількох наукових полів і стиком різних галузей знання [26, с. 97]. Попри це, дослідниця вважає самореалізацію ключовою складовою розвитку дорослої людини, визначаючи її як процес розгортання потенціалу «Я» через власну активність, співтворчість та взаємодію з іншими — як із найближчим соціальним оточенням, так і з ширшим соціокультурним середовищем.

У схожому контексті Л. Беляєва тлумачить самореалізацію як такий процес становлення особистості, який неможливий без її активної участі. Вона наголошує, що особистість реалізує себе як суб'єкт різноманітних видів діяльності й соціальних відносин, виступаючи творцем не лише суспільства, а й самої себе [4, с. 81].

Вітчизняні вчені, зокрема Г. Костюк, В. Панок, В. Роменець, Т. Титаренко, підходять до розуміння самореалізації як до свідомого і цілеспрямованого процесу виявлення, розвитку та втілення внутрішніх потенціалів особистості через її практичну діяльність [47, с. 65].

Т. Титаренко робить акцент на особистісному зростанні як на внутрішньому процесі, що виходить за межі простого засвоєння знань, формування цінностей або засвоєння соціальних ролей. На її думку, суть особистісного зростання полягає в «звільненні» і відкритті власної сутності, у

пошуку індивідуального життєвого шляху, в самоактуалізації та розвитку базових характеристик особистості [47, с. 45].

Особистісне зростання є динамічним і активним процесом формування особистості, в якому людина приймає відповідальність за власне життя та обраний життєвий шлях. Ми постійно зазнаємо впливу внутрішніх потреб, прагнень, амбіцій, мрій і планів, які виникають із глибин нашого «Я». На різних етапах життя змінюється не лише його зовнішній хід, а й наше внутрішнє ставлення до подій — під впливом як позитивних, так і деструктивних зовнішніх обставин. Водночас навіть найекстремальніші умови не мають остаточно визначального значення: як показує В. Франкл на прикладі свого досвіду перебування в концтаборі, вирішальною залишається позиція самої людини [48].

Наукові підходи до розуміння самореалізації загалом базуються на гуманістичних засадах. Методологічна основа гуманістичної психології передбачає низку ключових положень: людина є цілісною істотою; важливими є як загальні закономірності, так і унікальні, індивідуальні прояви; переживання особистості є основною психологічною реальністю; життя людини є цілісним і безперервним процесом; особистість відкрита до самореалізації; людська поведінка не зумовлена виключно зовнішніми впливами.

Отже, самореалізація передбачає гармонійний розвиток різних сторін особистості завдяки цілеспрямованим зусиллям, що сприяють розкриттю її генетичного, індивідуального та особистісного потенціалу. У найширшому розумінні самореалізація — це процес реалізації себе в повсякденному житті, у власній діяльності, через пошук і утвердження унікального життєвого шляху, власної системи цінностей і глибинного сенсу існування в кожному конкретному моменті.

З огляду на викладене, можна зробити висновок, що проблема самореалізації особистості розглядається з різноманітних теоретичних позицій, охоплюючи широкий спектр підходів і дослідницьких напрямів. У науковій літературі виокремлюються філософські, психологічні, соціокультурні,

аксіологічні та онтогенетичні аспекти цього феномена. Дослідники підкреслюють міждисциплінарний характер самореалізації, акцентуючи як на її індивідуально-психологічному вимірі, так і на її зв'язку з суспільними процесами та культурно-історичним контекстом.

Узагальнюючи різні підходи до осмислення феномена самореалізації, можна стверджувати, що більшість науковців визнають її однією з ключових умов повноцінного розвитку особистості в сучасному світі. Самореалізація розглядається як центральний механізм самоствердження, побудови ідентичності та досягнення життєвої цілісності. Її важливість зумовлена тим, що вона безпосередньо пов'язана з процесом становлення людини як суб'єкта життя, з реалізацією її сутнісних сил, потенціалу, цінностей і життєвих смислів.

Особливого значення набуває вивчення взаємозв'язку між внутрішніми спонуканнями особистості (мотивами, потребами, прагненнями, цінностями) та зовнішніми чинниками (соціальними умовами, культурними нормами, можливостями середовища), які впливають на динаміку та ефективність процесу самореалізації. Саме поєднання внутрішніх ресурсів і зовнішніх можливостей визначає, наскільки успішною може бути самореалізація конкретної особистості в тій чи іншій життєвій ситуації.

1.2. Психологічні особливості особистісної самореалізації студентської молоді.

Проблема професійної самореалізації особистості належить до числа ключових і фундаментальних у сучасній науці, адже саме завдяки процесу самореалізації індивіда в професійній сфері відбувається його інтеграція у соціальні структури, реалізація соціальних ролей і вияв індивідуального потенціалу. Інтерес до цього питання у вітчизняному науковому просторі неухильно зростає, однак наразі не існує єдиного, узгодженого визначення феномена професійної самореалізації. Аналіз наукових джерел свідчить про те, що дана проблема тісно пов'язана з методологічними підходами, які

розглядають особистість як активного творця власного життєвого шляху, суб'єкта, здатного до свідомого конструювання свого розвитку (Б. Ананьєв, А. Брушлинський, С. Рубінштейн).

Що стосується професійного виміру життєвого шляху, то найбільша увага традиційно приділяється його стартовому етапу — вибору професії. При цьому акцент зазвичай робиться на необхідності «правильного» вибору, що нібито визначає подальшу професійну долю особистості. Натомість менш розробленими залишаються питання щодо подальшої динаміки професійного розвитку, побудови довгострокової професійної перспективи, а також психологічних механізмів професійного зростання, задоволеності професійною діяльністю й досягнення успішності в обраній сфері.

Ці обставини засвідчують актуальність формування цілісного уявлення про професійну самореалізацію особистості на основі міждисциплінарного підходу, що поєднує психологічні, соціологічні, освітні, культурологічні та філософські контексти. Особливо важливо враховувати динаміку життєвих змін і внутрішню пластичність особистості: трансформацію її цінностей, мотиваційної структури, професійних установок і переконань під впливом зовнішніх умов та особистого досвіду. Саме така перспектива дозволяє розглядати професійну самореалізацію не як одноразовий акт, а як тривалий, багатогранний процес особистісного становлення, що потребує постійного перегляду життєвих орієнтирів і конструктивної активності у професійному просторі.

Соціально-філософський аналіз феномена самореалізації особистості має значне світоглядне, методологічне й практичне значення. Поняття «самореалізація» активно використовується в різних галузях науки та суспільного життя, проте й досі не має єдиного тлумачення. У науковому дискурсі паралельно вживаються терміни зі схожим змістовим навантаженням, такі як «самоактуалізація», «самоствердження», «самоорганізація», «самодетермінація» та інші, що відображають різні аспекти самоздійснення особистості.

У загальному розумінні самореалізація постає як процес повного виявлення й втілення особистістю власного потенціалу, досягнення особистісно значущих цілей і вирішення важливих життєвих завдань, що забезпечує розкриття її творчих можливостей. Такий підхід був притаманний, зокрема, С. Гессену, І. Канту, П. Каптереву, які ототожнювали самореалізацію з поняттям «саморозвиток» як внутрішньо мотивованим процесом становлення особистості.

Проблематика самореалізації активно досліджувалась у працях вітчизняних і зарубіжних учених. Так, деякі науковці трактують самореалізацію в контексті суспільного прогресу, вбачаючи в ній мету соціальних перетворень і створення нового типу суспільства.

У психологічній науці вагомий внесок у розробку цього феномена зробили науковці, які розкрили діалектичний зв'язок між процесами ідентифікації та індивідуалізації як рушійними силами самореалізації особистості. Проблема формування «Я-концепції» та її впливу на самореалізаційні процеси була детально проаналізована в роботах Р. Бернса та І. Кона.

Глибокий гуманістичний підхід до розуміння самореалізації представлений у працях А. Маслоу і К. Роджерса, які розглядали цей феномен через призму управління та самоуправління особистістю власним розвитком, акцентуючи увагу на умовах, що сприяють оптимізації цього процесу.

Цілісне бачення самореалізації як складової життєвого шляху особистості знайшло відображення у працях багатьох науковців. Вони підкреслювали роль активної взаємодії між внутрішнім потенціалом людини та соціальним середовищем у становленні особистості. Дослідження Л. Божович і Д. Ельконіна поглибили розуміння механізмів самореалізації у дитячому й підлітковому віці, зосереджуючи увагу на розвитку мотиваційної сфери та соціальних потреб підростаючої особистості.

У науковому дискурсі самореалізація розглядається як свідомий і цілеспрямований процес розкриття та актуалізації внутрішнього потенціалу

особистості, що проявляється через її різноманітну практичну діяльність. Дослідники акцентують увагу на тому, що формування суспільно активної, творчої та гармонійно розвиненої особистості значною мірою залежить від особистої ініціативи індивіда, його зусиль, спрямованих на самовдосконалення та самореалізацію, які, у свою чергу, є необхідними умовами досягнення життєвого успіху (Т. Говорун, Л. Деміна, С. Максименко, М. Пірен).

На основі аналізу наукових підходів можна стверджувати, що в основі професійної самореалізації особистості лежить прагнення до особистісного та професійного зростання, постійного розвитку компетентностей і самовдосконалення як майбутніх фахівців. Саме у професійній сфері особистість отримує можливість не лише реалізувати свої знання та навички, а й утвердити себе як суб'єкта, здатного до творчого самоздійснення, адаптації та самоуправління.

У науковій літературі поняття «самореалізація» часто вживається поряд із термінами «самоактуалізація» та «реалізація особистісного потенціалу», що вказує на їх глибокий змістовий зв'язок. Ці поняття описують стійкі позитивні зміни, які відбуваються в процесі розкриття внутрішніх ресурсів особистості, її прагнення «стати всім, чим вона здатна стати» (А. Маслоу), реалізувати внутрішню силу, що спонукає до розвитку на всіх рівнях — від простих навичок до найвищих форм творчості (К. Роджерс), а також досягти повного втілення своїх здібностей і можливостей (К. Хорні).

Важливо зазначити, що професійна самореалізація є динамічним процесом, який залежить не лише від початкових умов, а й від того, наскільки інтенсивно й швидко особистість здатна активізувати свій потенціал у процесі опанування професії, адаптуватися до її специфічних вимог та розвиватися в контексті професійного середовища [30; 32].

А. Ковальова трактує самореалізацію як процес становлення особистості, результатом якого є вихід на ціннісні орієнтири — цілі, напрями та способи діяльності, що відповідають індивідуальним здібностям особистості. Цей процес, на думку дослідниці, передбачає здатність особистості до самостійного

цілепокладання і самобутнього втілення свого життєвого призначення [24, с. 147]. У наведеному визначенні простежується інтеграція ідей професійного зростання з акцентом на стимулювання внутрішньої активності як джерела особистісного розвитку.

Самореалізація передбачає не лише актуалізацію наявних здібностей і можливостей, але й свідоме оцінювання власного потенціалу, осмислення особистісно значущих цілей і соціально важливих перспектив. Це динамічний процес, який водночас є результатом внутрішньої спрямованості особистості на майбутнє, її прагнення до самоутвердження, розширення сфер впливу і реалізації цінностей у професійній і соціальній діяльності.

На основі аналізу сучасних наукових підходів професійну самореалізацію можна визначити як процес максимально можливого виявлення й втілення особистістю свого внутрішнього потенціалу в контексті професійної взаємодії з соціальним середовищем. Цей процес супроводжується розвитком професійних компетентностей, особистісного смислу праці та формуванням почуття задоволення від свого внеску в суспільно значущу діяльність. Прагнення до реалізації внутрішнього потенціалу визнається багатьма дослідниками як базова характеристика зрілої, гармонійно розвиненої особистості, що визначає її життєву активність та професійну ефективність.

Н. Пилипенко та О. Артемова підкреслюють, що професійна самореалізація є соціалізованим шляхом гармонійного розвитку особистості, який включає як здобуття професійної кваліфікації в період навчання у вищому навчальному закладі, так і подальше професійне становлення у процесі виконання професійних ролей і обов'язків. Такий підхід дозволяє розглядати професійну самореалізацію як інтегративний феномен, що охоплює як практичний, так і духовний вимір особистісного розвитку й забезпечує повноцінне розкриття професійного потенціалу [34, с. 41].

У межах дослідження проблеми самореалізації в контексті професійної підготовки В. Демиденко трактує самореалізацію як свідоме, ініційоване особистістю втілення власного творчого потенціалу в реальному житті. Автор

підкреслює, що цей процес передбачає активну внутрішню участь людини та її здатність до самостійного цілепокладання й дій, спрямованих на розкриття свого «Я».

У межах становлення й розвитку самореалізації особистості В. Демиденко виокремлює низку послідовних етапів [20, с. 102]:

- усвідомлення особистістю своєї сутності, можливостей, прав, обов'язків, мотивів і внутрішнього «Я»;
- формулювання життєвої мети та побудова програми дій для її досягнення;
- моделювання майбутньої діяльності;
- реалізація цієї діяльності та рефлексивна самооцінка;
- порівняння особистої самооцінки з результатами діяльності та соціальною оцінкою здобутого статусу;
- формулювання висновків щодо подальшого особистісного розвитку;
- внесення коректив у поведінку й діяльність з метою запобігання деструктивним впливам.

Таким чином, процес самореалізації розгортається через пізнання, самоспостереження та самопізнання, розвиток яких є необхідною умовою для повноцінного становлення особистості як суб'єкта самореалізації.

У цьому контексті самореалізація постає не лише як індивідуальне прагнення, а як базова, провідна потреба людини, що пояснює її прагнення до розвитку, самоствердження та вдосконалення. Г. Матукова, спираючись на емпіричні дані, виокремлює кілька ключових етапів самореалізації особистості, серед яких: самоактуалізація, самовираження, саморегуляція, самомоніторинг, самопрояв, самовияв та саморозкриття [33, с. 113].

Кожен із цих етапів відображає певний рівень залучення особистості у процес розкриття власного потенціалу й визначає глибину її інтеграції у професійне та соціальне середовище.

З метою забезпечення точності у визначенні рівнів професійної самореалізації С. Максименко пропонує зосередити увагу на аналізі сутнісної

природи цього феномена. Він виокремлює дві основні групи характеристик, що дозволяють комплексно розглядати самореалізацію: змістову та формально-динамічну складові [30, с. 325].

У межах змістового аспекту самореалізації дослідник розрізняє інтегральні та часткові характеристики. До інтегральних характеристик, які визначають загальний напрям і структуру особистісного розвитку, віднесено такі ключові утворення, як самоусвідомлення, особистісна ідентичність та спрямованість — як стійка внутрішня орієнтація на цінності, цілі й сенси життя.

Часткові змістові характеристики охоплюють більш конкретні прояви, серед яких — індивідуальні цінності, життєві принципи, особистісні цілі, мотиваційні структури, уявлення про перспективи, етапи життєвого шляху, здатність до адекватного самопізнання, усвідомлення власних здібностей і можливостей, а також очікування, пов'язані з власною активністю та її результатами. Зазначені елементи відображають змістове наповнення самореалізаційного процесу й водночас можуть слугувати показниками його результативності, оскільки демонструють ступінь особистісного залучення в досягнення життєво значущих результатів і професійне самоствердження.

До основних формально-динамічних характеристик професійної самореалізації особистості належить низка параметрів, які відображають структурно-процесуальний бік цього феномена, тобто особливості його розгортання в часі, стійкість, гнучкість і результативність.

Рівень сформованості — включає усвідомленість особистістю власного життєвого та професійного шляху, наявність чітко структурованої життєвої та професійної програми, здатність до самовизначення, цілісне бачення себе в контексті обраної діяльності.

Широта — охоплює різноманітність підходів, засобів і стратегій досягнення професійних цілей, гнучкість у прийнятті рішень, здатність адаптуватися до змін у професійному середовищі.

Гетерогенність / гомогенність — стосується складності або, навпаки, узгодженості системи внутрішніх орієнтацій: цінностей, принципів, цілей, мотивів, очікувань. Гетерогенність може свідчити про пошук, внутрішні суперечності, тоді як гомогенність — про внутрішню узгодженість і стабільність особистісної структури.

Ситуативна мінливість / стабільність — вказує на ступінь чутливості особистості до зовнішніх обставин, змін емоційного стану, настрою. Висока ситуативна мінливість може ускладнювати реалізацію довгострокових цілей, тоді як стабільність сприяє послідовності й витримці у професійній діяльності.

Інтенсивність процесу самореалізації — визначається швидкістю, активністю та продуктивністю досягнення поставлених завдань у професійній сфері, здатністю ефективно реалізовувати наміри в умовах обмеженого часу чи ресурсів.

Характер динаміки змін — охоплює тип розвитку: поступальний, коли зростання відбувається рівномірно; стрибкоподібний — з чергуванням періодів застою та різких проривів; циклічний — із повторюваністю фаз розвитку та оновлення.

Успішність, результативність, адекватність професійної самореалізації — інтегральні показники, які відображають загальну ефективність процесу самореалізації. Вони проявляються у ступені задоволеності професійною діяльністю, якістю життя, відчуттям особистого благополуччя, щастя, суб'єктивної реалізованості в життєвому просторі.

Ці характеристики дозволяють не лише оцінити стан і рівень професійної самореалізації особистості, а й окреслити потенційні вектори подальшого розвитку та оптимізації цього процесу.

С. Максименко підкреслює важливість урахування не лише безпосередніх, а й опосередкованих показників професійної самореалізації, зокрема таких, як рівень та швидкість виникнення професійного вигорання, що може свідчити про дезбаланс у процесі самореалізації або неефективну адаптацію до професійного середовища [30]. На думку дослідника, сутність

оцінки формально-динамічних характеристик полягає у фіксації якісних особистісних змін, які виступають джерелом внутрішніх перетворень, нових форм життєвого досвіду й особистісного розвитку.

С. Максименко спільно з В. Осьодлом розглядають розвиток особистості як процес послідовного розгортання внутрішніх трансформацій, що супроводжується розширенням спектру інтересів, зростанням мотиваційної насиченості життя, набуттям глибшого смислового розуміння дійсності. Цей розвиток передбачає здатність особистості до аналітичного мислення (уміння диференціювати події, явища, оцінки), синтетичного бачення (усвідомлення взаємозв'язків між подіями, їх причинно-наслідкової логіки), глибшого розуміння себе та інших людей, розширення внутрішньої свободи, зростання рівня відповідальності, що приймається свідомо й добровільно, а також формування довіри — до світу, до інших і до самого себе.

Таким чином, можна зробити висновок, що потреба в самореалізації є фундаментальним джерелом внутрішньої активності особистості. Саме активність виступає механізмом реалізації цієї потреби, визначаючи ті види діяльності, в яких особистість може задовольнити свої прагнення, розкрити потенціал і досягти особистісного та професійного самоствердження.

Самореалізацію не можна розглядати як лінійний вектор, що спрямований виключно від внутрішнього світу особистості до зовнішнього прояву. Це значно складніший, циклічно-спіралевидний процес, у якому розкриття особистісного потенціалу взаємопов'язане з його збагаченням через досвід самореалізації. Інакше кажучи, чим вищий рівень розвитку внутрішнього потенціалу особистості, тим активніше та глибше відбувається її самореалізація. При цьому кожен новий етап цього процесу виводить особистість на якісно вищий рівень розвитку. У цьому контексті самореалізація постає як безперервний процес не тому, що вона є нескінченною за своєю суттю, а тому, що нескінченним є сам світ, у якому особистість живе, пізнає, взаємодіє, змінює його та прагне залишити в ньому слід.

Розглянуті теоретичні положення наголошують, що самореалізація — це універсальна, всеохопна і природна якість кожної особистості. Вона є внутрішньо вмотивованим прагненням до розкриття себе, яке має онтологічний характер. Водночас, соціальні умови можуть як стимулювати, так і гальмувати цей процес. Конструктивне соціальне середовище сприяє активному становленню особистості, тоді як несприятливі обставини можуть знижувати інтенсивність її розвитку, пригнічувати прояв творчості та ініціативності.

У цьому контексті важливу роль відіграє освітній простір як середовище самореалізації. Зокрема, Т. Баришнікова вважає, що одним із ключових чинників психологічного забезпечення самореалізації студентів у процесі навчання у закладах вищої освіти є творчість — як у діяльності, так і в міжособистісних стосунках. На її думку, студент може реалізувати свій внутрішній потенціал лише тоді, коли освіта стає для нього простором самотворення, тобто можливістю розкрити та утвердити свою суб'єктність.

У цьому аспекті особливої актуальності набуває творче залучення студентів до освітнього процесу. Підтримка ініціативи, сприяння рефлексії, створення умов для вільного вираження думок і почуттів — усе це є необхідними передумовами для повноцінної самореалізації. Цю ідею ще раніше розвивав П. Каптерев, який вбачав основну мету освіти у створенні умов для саморозвитку особистості через активну взаємодію з навколишньою дійсністю, насиченою творчим змістом. Таким чином, освітній процес має бути не лише джерелом знань, а й платформою для особистісного зростання та самовтілення.

Безумовно, важливою умовою успішної професійної самореалізації студентів є вплив особистості викладача. Саме викладач, як активний учасник освітнього процесу, здатен не лише передавати знання, а й створювати умови для розвитку творчого потенціалу своїх студентів. Лише педагог, який сам є носієм творчого підходу, здатен сприяти формуванню творчої особистості в здобувачів освіти. Оскільки самореалізація є по суті творчим процесом, формування творчого стилю професійної діяльності набуває особливої актуальності. На думку Н. Посталюк, розвитку такого стилю сприяють кілька

ключових чинників: проблематизація змісту освіти, активна позиція як викладача, так і студента у процесі навчання, їхня здатність до рефлексії, а також організація діалогу як форми суб'єкт-суб'єктної взаємодії в педагогічному процесі.

Крім того, важливим чинником, що впливає на професійну самореалізацію студентів, є наявність позитивного психологічного клімату в навчальному середовищі. Атмосфера довіри, підтримки й відкритості між усіма учасниками освітнього процесу — викладачами та студентами — знижує рівень психологічних бар'єрів, сприяє розкриттю особистісного потенціалу, стимулює творчість і самовираження. Як зазначається у наукових джерелах, лише за умови створення в навчальному закладі «особливої атмосфери духовності, глибинного діалогу та високої залученості всіх суб'єктів взаємодії» освітнє середовище може стати справжнім простором для актуалізації та самореалізації духовного потенціалу студентів [44, с. 214].

Особистісна й професійна самореалізація є безперервним процесом, що триває впродовж усього життя людини, проте фундаментальним етапом цього шляху є період навчання у закладі вищої освіти. Саме в цьому середовищі, як наголошує З. Курлянд, закладаються основи ключових особистісних якостей, відбувається формування ціннісних орієнтацій і розкриття внутрішніх ресурсів, які забезпечують подальший професійний розвиток особистості. Таким чином, вища освіта відіграє роль стартового майданчика для тривалої та осмисленої самореалізації в професійній сфері.

Одним із ключових завдань, що постає перед викладачами закладів вищої освіти, є забезпечення умов для максимально ефективної й продуктивної самореалізації особистості студента в процесі професійної підготовки. Освітній процес повинен бути орієнтований не лише на трансляцію знань, а передусім на розвиток студента як самостійного, активного суб'єкта професійної діяльності, здатного до саморозвитку, відповідального вибору та реалізації життєвих і професійних стратегій.

Роль викладача полягає в тому, щоб надавати фундаментальні знання з різних дисциплін, формувати високий рівень професійних навичок у контексті реальної діяльності, допомагати студентам у реалізації їхніх педагогічних і особистісних цінностей, а також стимулювати досягнення позитивних результатів навчання. Важливою складовою цього процесу є розвиток таких якостей і особистісних ресурсів, які дозволять студенту впевнено, без надмірного психологічного навантаження, реалізовувати себе в професійній сфері та в ширшому життєвому контексті.

Отже, професійне становлення й самореалізація студентів мають ґрунтуватися на принципах суб'єкт-суб'єктної взаємодії між викладачем і студентом, яка передбачає:

діагностику індивідуальних можливостей і потенціалу студента з метою побудови персоналізованої освітньої траєкторії;

створення умов для розвитку пізнавального інтересу, самостійного аналізу, пошуку індивідуального підходу до вирішення завдань у межах різних наукових і професійних дисциплін;

залучення студентів до виконання вправ репродуктивного, конструктивного й творчого характеру під час семінарських і практичних занять;

організацію знайомства з ефективними видами навчальної та професійної діяльності, а також надання можливості перевірити їхню результативність на практиці;

надання своєчасної психолого-педагогічної підтримки, яка виконує компенсаторну й стимулюючу функції, сприяє збагаченню особистісного досвіду студента та допомагає долати труднощі на шляху до самореалізації.

Таким чином, ефективна взаємодія у системі «викладач–студент» виступає основою формування компетентної, вмотивованої, професійно зрілої особистості, здатної до активної участі в житті суспільства через усвідомлену й гармонійну самореалізацію.

Забезпечення умов для ефективної особистісної самореалізації у вищій освіті потребує комплексного підходу, що включає врахування різних складових освітнього процесу. Зокрема, важливо мати цілісне уявлення про сам процес самореалізації — його стратегії, структуру, технології, змістове наповнення, ресурси, етапи та можливі результати. Не менш значущою є інформація про поведінку і діяльність здобувачів освіти, їхні особистісні установки, уявлення про себе, знання, уміння, навички та готовність до змін. Крім того, ключову роль відіграє соціальний контекст взаємин, у якому відбувається навчання, оскільки він впливає як на інтерпретацію спостережуваних фактів, так і на форми їх викладу та засвоєння.

Підтримуючи прагнення студентів до професійної самореалізації, особливо важливо стимулювати розвиток тих якостей, які забезпечують їхню життєву і професійну автономію та конкурентоспроможність. Серед таких якостей можна виокремити:

- психологічну мобільність, яка забезпечує здатність швидко адаптуватися до змін і приймати зважені рішення у ситуаціях професійного вибору;

- готовність до самостійної й активної пізнавальної та дослідницької діяльності, що сприяє ефективному вирішенню навчальних і професійних завдань у реальних умовах;

- володіння техніками самопізнання та саморозвитку, які є критично важливими для формування професійної ідентичності та адаптації до вимог сучасного ринку праці й освітніх послуг;

- стійку позитивну мотивацію до освітньої діяльності, що підтримується протягом усього активного професійного життя особистості;

- здатність до гнучкого планування власної життєвої та професійної траєкторії, що дозволяє ефективно реагувати на виклики змінного соціального та професійного середовища.

Таким чином, формування цих якостей у процесі професійної підготовки є необхідною умовою повноцінної самореалізації майбутніх фахівців, яка,

своєю чергою, забезпечує їхнє успішне включення в соціально-професійну діяльність і постійне зростання в обраній сфері.

Удосконалення процесу професійної підготовки у закладах вищої освіти з урахуванням професійних домагань і очікувань студентів сприятиме не лише підвищенню якості освітніх послуг, а й досягненню стратегічно важливої мети - формуванню висококваліфікованих фахівців, здатних до самостійного професійного зростання. Такий підхід забезпечує умови для постійного підвищення рівня фахової майстерності, що, у свою чергу, позитивно впливає на зростання службового та соціального статусу особистості, її інтеграцію в професійне середовище та активну участь у суспільному житті.

Висновки до першого розділу

Самореалізація особистості є складним, міждисциплінарним та багатоаспектним феноменом, який охоплює широкий спектр досліджень у системі наук про людину. Вона розглядається як процес, що відкриває нові горизонти розвитку особистісного потенціалу за рахунок внутрішніх ресурсів — власних переконань, ціннісних орієнтацій, мотиваційних настанов і цілеспрямованих зусиль. Поняття «самореалізація» бере свій початок у гуманістичній філософії та психології, однак з часом воно інтегрувалося в науковий апарат більшості наук про людину, набувши особливого значення в соціально-психологічному контексті як найвища форма вияву життєвої активності особистості.

Потреба в самореалізації, а також динаміка її реалізації тісно пов'язані з рядом внутрішніх психічних процесів і станів особистості, серед яких — самопізнання, самосвідомість, самовідношення, самооцінка, саморегуляція, самодетермінація, самовизначення та саморозвиток. Усі ці компоненти не лише забезпечують цілісність і стабільність особистості, а й сприяють її постійному оновленню, зростанню, здатності до осмисленої активності та конструктивної участі в соціальних процесах.

Особистісна й професійна самореалізація студентської молоді може бути по-справжньому ефективною лише за умови налагодженої взаємодії всіх учасників освітнього процесу — викладачів, адміністрації, самих студентів — щодо усвідомлення цінності самореалізації як ключового вектора розвитку майбутнього фахівця. Визнання самореалізації як базової потреби людини дає можливість краще зрозуміти її постійне прагнення до самовдосконалення, досягнення значущих цілей і соціального визнання.

Процес самореалізації є поетапним і включає такі фази, як самоактуалізація, самовираження, саморегуляція, самомоніторинг, самопрояв, самовияв і саморозкриття. Кожен з цих етапів відображає певний рівень глибини внутрішньої роботи особистості над собою та інтеграцію її потенціалу в реальну життєву й професійну практику. Разом вони утворюють цілісний і динамічний процес, який сприяє розкриттю унікальності особистості та її ефективному включенню у соціокультурний простір.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

2.1. Опис методів дослідження та характеристика вибірки

З метою проведення емпіричного дослідження нами було здійснено аналіз наявних наукових підходів до вивчення феномену самореалізації особистості. У результаті цього аналізу встановлено, що саме в юнацькому віці спостерігається інтенсивний розвиток основних аспектів особистісної самореалізації. Саме в цей період закладаються фундаментальні механізми самопізнання, формуються ціннісні орієнтації, з'являється усвідомлена потреба в досягненні життєвих і професійних цілей, що є визначальними чинниками для подальшого особистісного та професійного становлення.

Для проведення емпіричного дослідження нами було використано наступні методи дослідження: багатовимірний опитувальник самореалізації особистості С. Кудінова, методика вивчення мотивів навчальної діяльності студентів А. Реана, В. Якуніна, опитувальник самостворення В. Століна та С. Пантилєєва, опитувальник самоактуалізації особистості САМОАЛ (Н. Калина)

Розглянемо детальніше методи дослідження. Отже, багатовимірний опитувальник самореалізації особистості С. Кудінова дає змогу визначити специфіку самореалізації особистості. Методика складається з 20 шкал, зокрема таких:

- соціально-корпоративні установки самореалізації,
- суб'єктно-особистісні установки самореалізації,
- активність,
- інертність,
- оптимістичність,
- песимістичність,
- інтернальність,

- екстернальність,
- соціоцентрична мотивація самореалізації,
- егоцентрична мотивація самореалізації,
- креативність,
- консервативність,
- конструктивність,
- деструктивність,
- соціальні бар'єри,
- особистісні бар'єри.

Ці шкали відображають концептуальний підхід полісистемної моделі самореалізації. Учасники дослідження мають дати на кожне твердження одну із шести варіантів відповідь.

Методика вивчення мотивів навчальної діяльності студентів А. Реана, В. Якуніна. Дана методика призначена для виявлення найбільш значущих мотивів навчання у закладі вищої освіти. На основі цієї методики можемо встановити наявність таких мотивів, як:

- стати висококваліфікованим спеціалістом,
- отримати диплом,
- успішно продовжити навчання на подальших курсах,
- успішно вчитися,
- постійно отримувати стипендію,
- придбати глибокі і міцні знання,
- бути постійно готовим до чергових занять,
- не запускати предмети навчального циклу,
- не відставати від однокурсників,
- забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності,
- виконувати педагогічні вимоги,
- досягти поваги викладачів,
- бути прикладом однокурсникам,
- домогтися схвалення батьків та оточуючих,

- уникнути засудження і покарання за погане навчання,
- отримати інтелектуальне задоволення.

Опитувальник самоствавлення В. Століна та С. Пантисєва спрямований на визначення емоційного та семантичного змісту ставлення особистості до себе. На основі даного опитувальника можемо отримати результати за наступними шкалами:

- відвертість,
- самовевненість,
- самокерівництво,
- дзеркальне «Я»,
- самоцінність,
- самоприйняття,
- самоприв'язаність,
- конфліктність,
- самозвинувачення.

Після аналізу та інтерпретації, для подальшого дослідження дані шкали об'єднуються в три незалежних фактори:

- самоповага,
- аутосимпатія,
- самоприпинення.

Опитувальник самоактуалізації особистості САМОАЛ (Н. Калина). Даний опитувальник розроблено А. Лазуркіним та адаптовано Н. Калиною. Досліджуванам пропонується ряд завдань із двома твердженнями, з них учасник дослідження повинен обрати одне. На основі відповідей, ми отримуємо результати за такими шкалами:

- орієнтація в часі,
- природа людини,
- потреба в пізнанні,
- прагнення до творчості,
- автономність,

- спонтанність,
- саморозуміння,
- аутосимпатія,
- контактність,
- гнучкість в спілкуванні.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження особистісної самореалізації студентської молоді

Перейдемо до інтерпретації отриманих результатів. На рисунку 2.1 зображено результати дослідження форм реалізації особистості. Зазвичай для інтерпретації використовується чотири основних, проте ми вирішили для наочності продемонструвати всі отримані результати. Як бачимо, найбільш вираженими формами самореалізації є оптимістичність, екстернальність, конструктивність, активність, креативність та особистісні бар'єри.

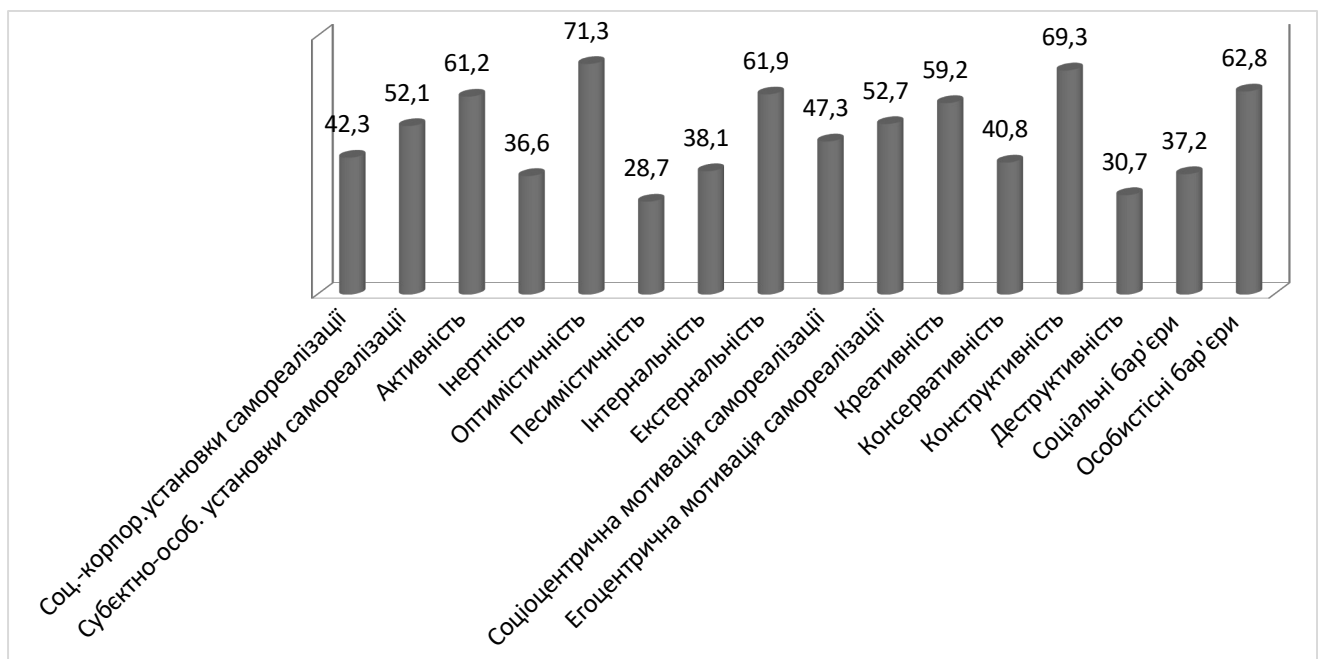

Рисунок 2.1 – результати дослідження форм самореалізації

На основі дослідження мотивації навчання нами було встановлено найбільш та найменш значимі мотиви навчання. Розглянемо від найбільш до найменш значимих мотивів: забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності (68,3%), отримати інтелектуальне задоволення (66,5%), придбати глибокі і міцні знання (64,9%), досягти поваги викладачів (61,3%), домогтися схвалення батьків та оточуючих (59,6%), отримати диплом (56,9%), не запускати предмети навчального циклу (55,3%), бути постійно готовим до чергових занять (51,3%), успішно вчитися (49,6%), уникнути засудження і покарання за погане навчання (48,6%), стати висококваліфікованим спеціалістом (42,3%), виконувати педагогічні вимоги (39,6%), не відставати від однокурсників (38,7%), постійно отримувати стипендію (38,3%), успішно продовжити навчання на подальших курсах (35,9%), бути прикладом однокурсникам (35,9%). Результати подано на рисунку 2.2.

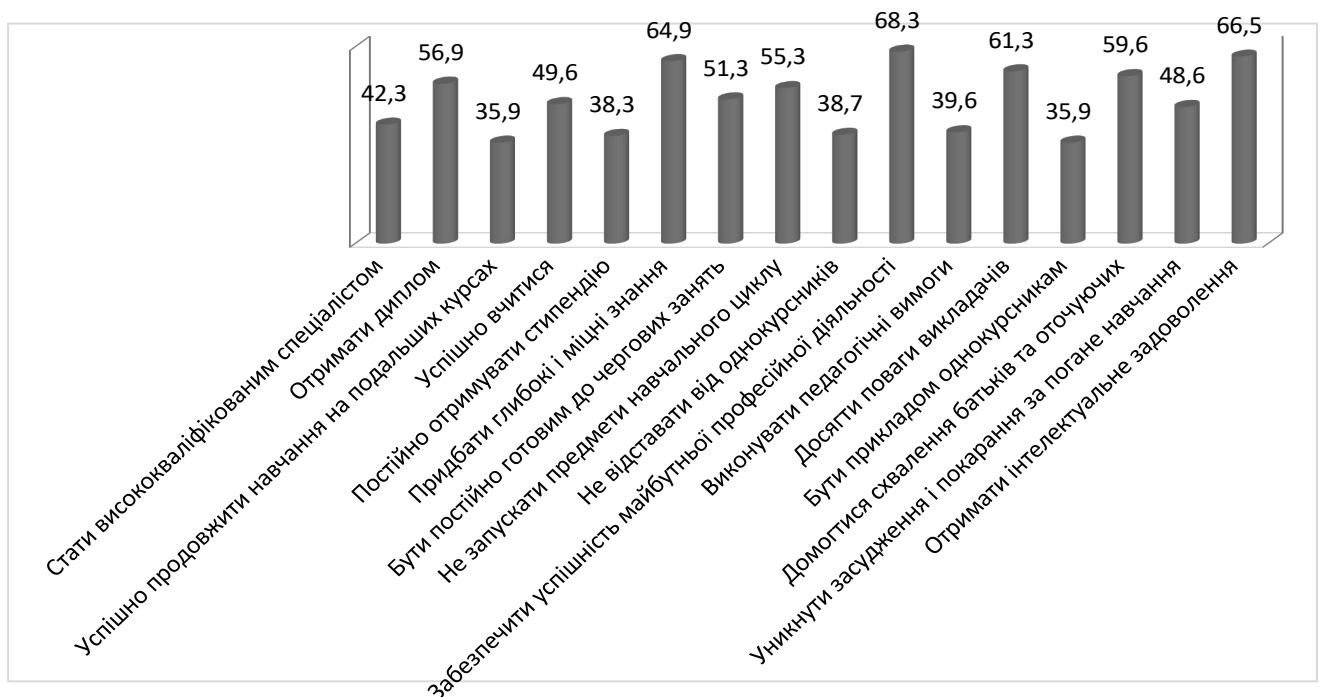

Рисунок 2.2 – результати дослідження мотивів навчальної діяльності

На рисунку 2.3 подано результати дослідження самоствавлення студентів. Отже, дослідження самоствавлення дозволили засвідчити, значна частина

досліджуваних студентів демонструють до себе самоповагу (51,6%), самоприниження виявлено у 26,8% студентів та аутосимпатію у 21,6%.

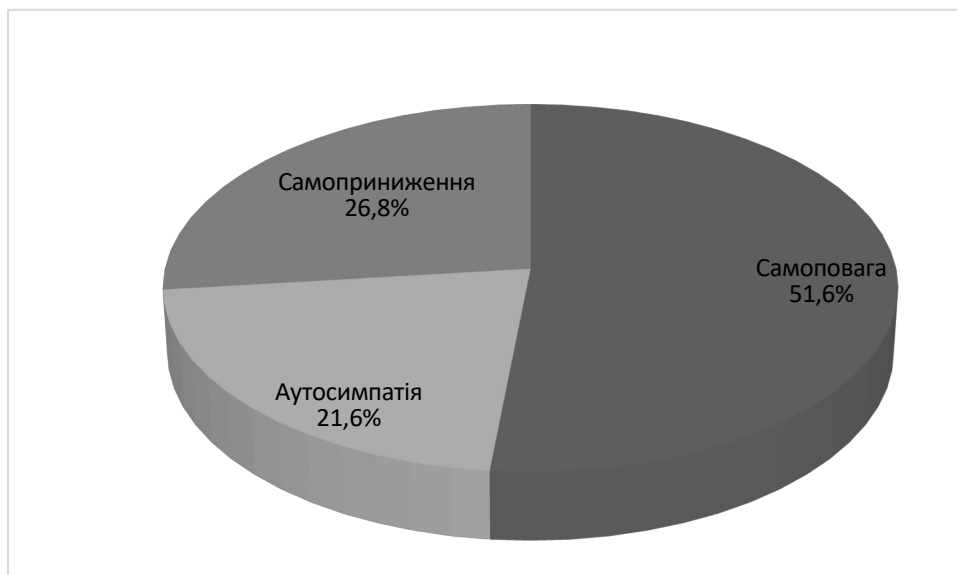

Рисунок 2.3 – результати дослідження самоставлення

Дослідження самоактуалізації подано на рисунку 2.4. Як бачимо, найбільш вираженими виявились потреба в самопізнанні, саморозуміння, гнучкість у спілкуванні, контактність, прагнення до творчості та спонтанність.

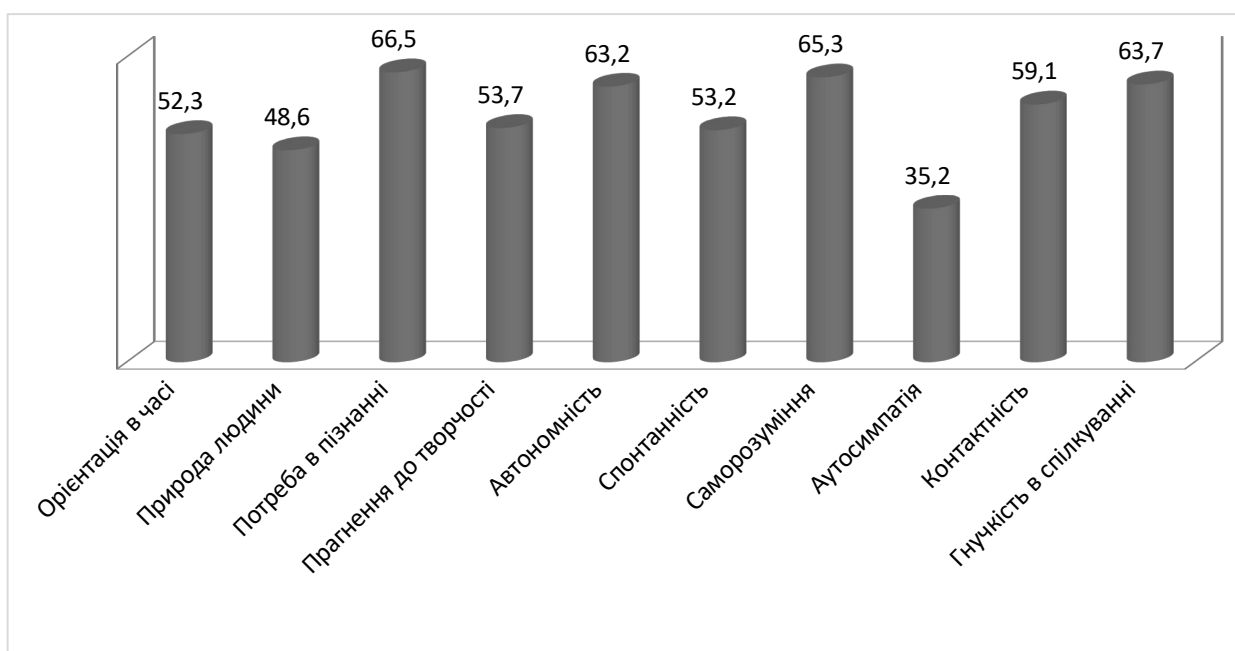

Рисунок 2.4 – результати дослідження самоактуалізації

На основі кореляційного аналізу нами було визначено основні взаємозв'язки між змінними. Отже, змінна «соціально-корпоративні установки самореалізації» демонструє кореляційні зв'язки на рівні значимості $p \leq 0,01$ із такими показниками: стати висококваліфікованим спеціалістом (0,678), забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності (0,762), самоповага (0,662), контактність (0,626). Результати подано на кореляційній плеяді (рис. 2.5).

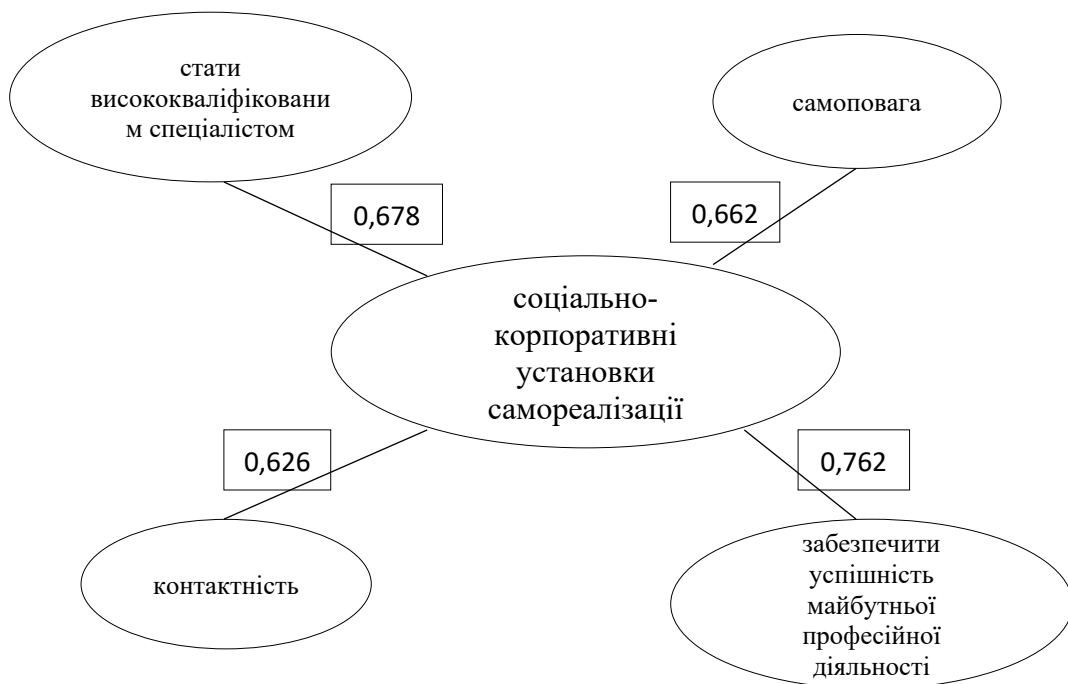

Рисунок 2.5 – кореляційна плеяда зв'язків змінної «соціально-корпоративні установки самореалізації»

Аналізуючи результати зв'язків соціально-корпоративних установок самореалізації, можемо сказати, що такі студенти живуть у дружньому ставленні до себе, в згоді з самим собою, схвалюють свої плани та бажання,

приймають себе таким, як є. Відображають зацікавленість у власному «Я», любов до себе, відчуття цінності власної особистості та одночасно передбачувану цінність свого «Я» для інших. Демонструють товариськість, здатність до встановлення міцних і доброзичливих відносин з оточуючими, високий рівень комунікативних здібностей та навички ефективного спілкування, підвищену рефлексивність та критичність. Чітко усвідомлюють власні бажання і знають як їх реалізувати та гармонійно розвиваються.

На кореляційній пляді змінної «соціально-особистісної установки самореалізації» (рис. 2.6) бачимо зв'язки на рівні значимості $p \leq 0,01$ із такими показниками: прагнення до творчості (0,704), самоповага (0,620), бути готовим до чергових занять (0,744), автономність (0,666) та обернений із особистісними бар'єрами (-0,578).

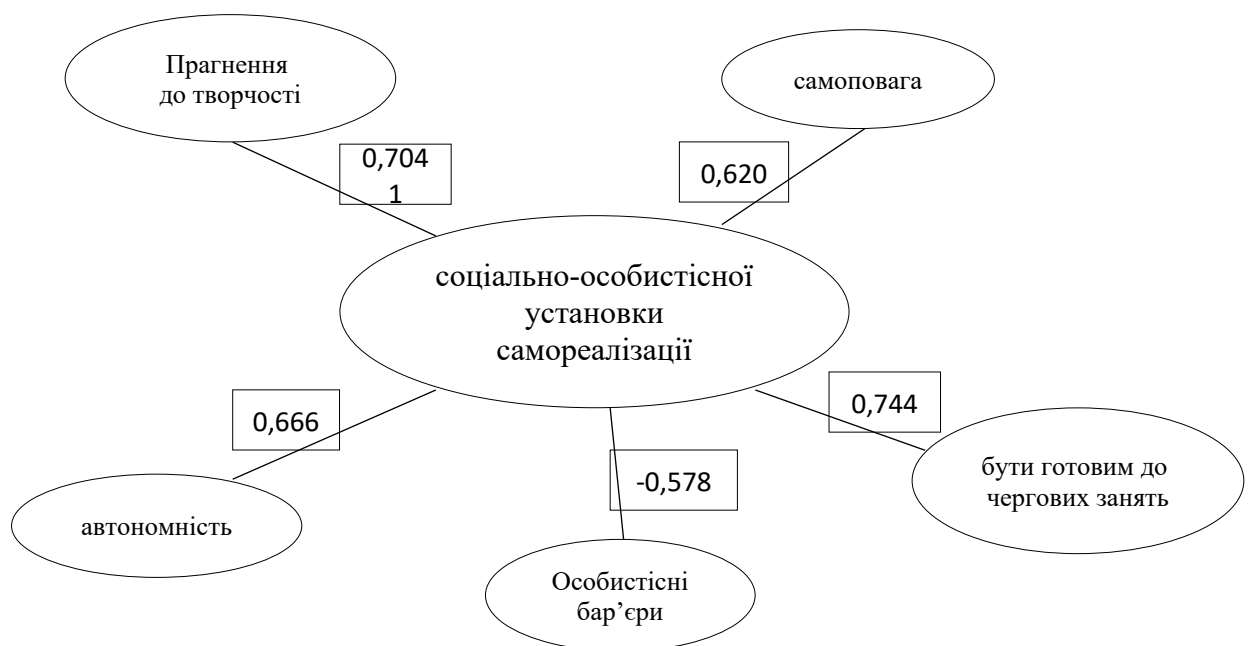

Рисунок 2.6 – кореляційна пляда зв'язків змінної «соціально-особистісної установки самореалізації»

Такі студенти приймають себе таким, як є, нехай навіть з деякими недоліками. Мають глибоку усвідомленість власного «Я», підвищену рефлексивність та критичність. Вважають себе самостійною, вольовою,

енергійною, надійною особистістю. Через деякі особистісні бар'єри можуть бути невдоволені собою та своїми можливостями. Їх автономність і незалежність не означає відчуження і самотності. Постійно прагнуть до саморозвитку і досягненню результатів у навчанні.

На рисунку 2.7 зображено кореляційну плеяду зв'язків змінної «соціоцентрична мотивація самореалізації». Бачимо прямі зв'язки на рівні значимості $p \leq 0,01$ із такими показниками, як: домогтися схвалення батьків та оточуючих (0,626), забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності (0,682), прагнення до творчості (0,520), бути прикладом одногрупникам (0,504), досягти поваги викладачів (0,565) та обернені із особистісними бар'єрами (-0,537).

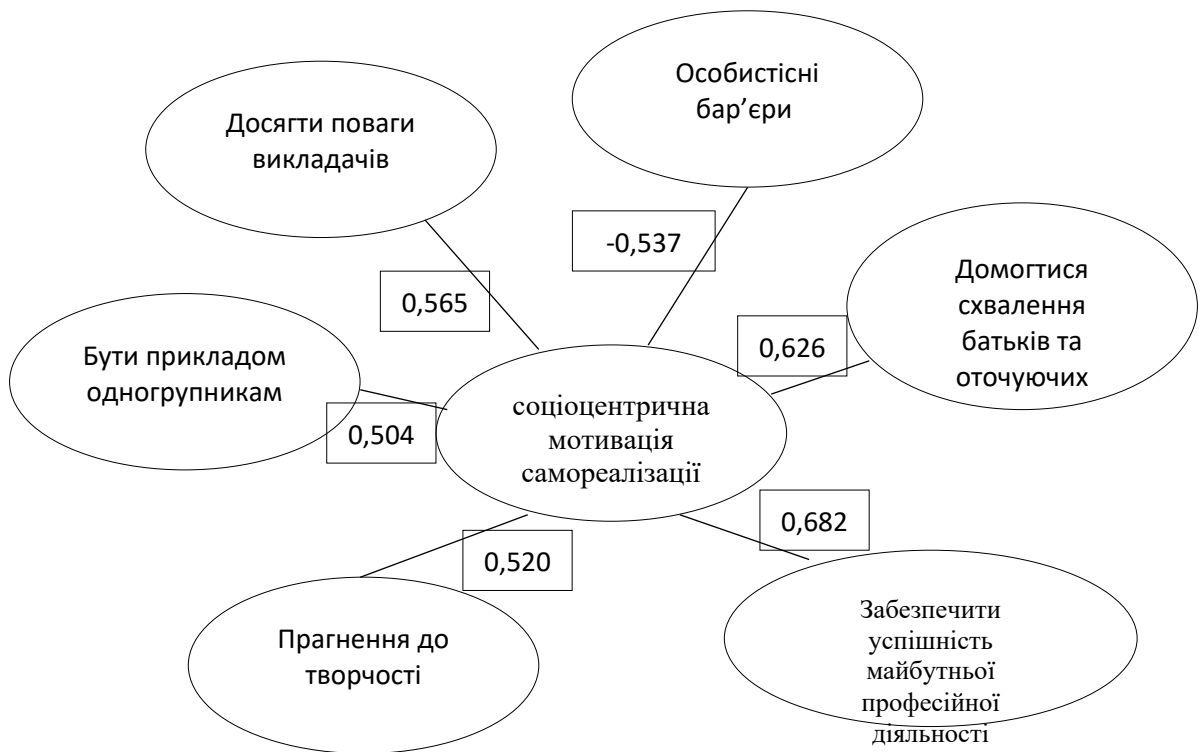

Рисунок 2.7 – кореляційна плеяда зв'язків змінної «соціоцентрична мотивація самореалізації»

Досліджувані студенти із соціометричною мотивацією самореалізації демонструють загальну схильність до взаємно корисних і приємних контактів з іншими людьми, це для необхідна основа синергетичної установки особистості. Виразним є власне «Я» як внутрішній стержень, що інтегрує її особистість і

життєдіяльність, вважає, що її доля знаходиться в її власних руках, і відчуває почуття обґрунтованості і послідовності своїх внутрішніх спонукань та цілей, проте досить часто їхнє «Я» підвладне часовим та іншим обставинам. Вони прагнуть бути не гіршими ніж інші, а також намагаються перевершувати інших, розвивати в собі ті чи інші вміння, щоб здобути повагу у суспільстві.

На рисунку 2.8 зображено кореляційну плеяду зв'язків змінної «еґоцентрична мотивація самореалізації». Бачимо зв'язки на рівні значимості $p \leq 0,01$ із такими показниками, як: забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності (0,619), деструктивність (0,644), самоповага (0,620), придбати глибокі та міцні знання (0,678), потреба в пізнанні (0,537), та спонтанність (0,582).

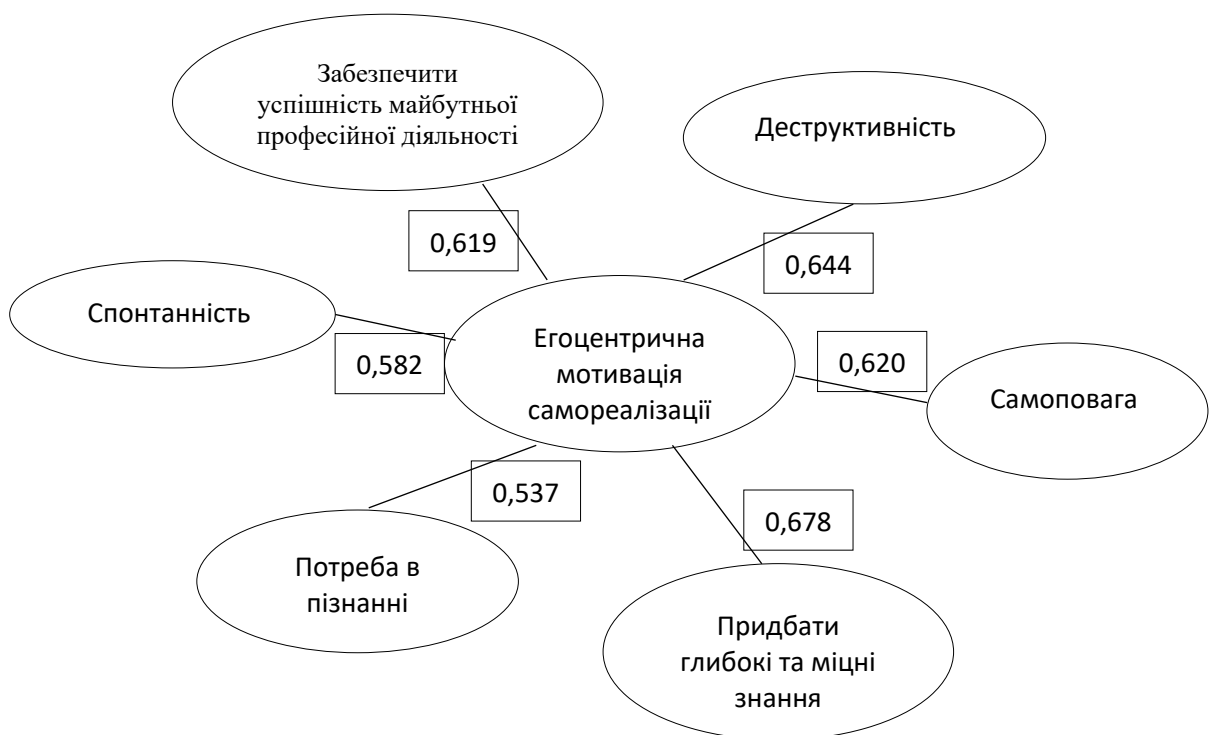

Рисунок 2.8 – кореляційна плеяда зв'язків змінної «еґоцентрична мотивація самореалізації»

У таких студентів може бути досить розмитий локус «Я», відсутність тенденції шукати причини вчинків та результатів у собі самому. Здатні не

приховувати від інших значиму неприємну інформацію. Є тенденція до ригідності «Я-концепції», прив'язаності, небажання змінюватися на фоні загального позитивного ставлення до себе. Зацікавленість у власному «Я», любов до себе, відчуття цінності власної особистості та одночасно передбачувана цінність свого «Я» для інших. Ці переживання часто супроводжуються прив'язаністю до неадекватного «Я»-образу. В останньому випадку тенденції до збереження такого образу – один із захисних механізмів самосвідомості. Самореалізація стала для них способом життя, а не є мрією або прагненням. Здатність до спонтанної поведінки не фруструється культурними нормами. Загалом вони вважають себе самостійною, вольовою, енергійною, надійною особистістю, якій є за що себе поважати.

Висновки до другого розділу

З метою проведення емпіричного дослідження нами було проаналізовано наявні знання щодо самореалізації особистості та встановлено, що аспекти особистісної самореалізації активно розвиваються у період юності.

Найбільш вираженими формами самореалізації є оптимістичність, екстернальність, конструктивність, активність, креативність та особистісні бар'єри. До найбільш значимих мотивів навчальної діяльності віднесено: забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності, отримати інтелектуальне задоволення, придбати глибокі і міцні знання, досягти поваги викладачів, домогтися схвалення батьків та оточуючих, отримати диплом (56,9%), не запускати предмети навчального циклу, бути постійно готовим до чергових занять.

Значна частина досліджуваних студентів демонструють до себе самоповагу. Також виявлено кореляційні зв'язки з такими показниками: стати висококваліфікованим спеціалістом, забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності, самоповага, контактність, прагнення до творчості, бути

готовим до чергових занять, придбати глибокі та міцні знання, деструктивність, автономність та особистісні бар'єри.

ВИСНОВКИ

У результаті глибокого теоретичного аналізу наукових джерел, присвячених проблемі самореалізації особистості, нами було з'ясовано, що поняття «самореалізація» стало складовою понятійного апарату більшості наук про людину. Особливого значення воно набуло в системі соціально-психологічних категорій, де розглядається як найвища форма вияву життєвої активності та цінності особистості. Установлено, що потреба в самореалізації та її динаміка тісно пов'язані з рядом ключових внутрішніх психічних процесів, таких як самопізнання, самовідношення, самооцінка, саморегуляція, самодетермінація, самосвідомість, самовизначення та саморозвиток. Ці явища забезпечують не лише самостійну діяльність особистості, але й сприяють її інтеграції в соціальний простір.

У цьому контексті особливої актуальності набуває питання ефективної реалізації особистісного потенціалу студентської молоді. Така реалізація можлива лише за умови гармонійної взаємодії всіх суб'єктів освітнього процесу, спрямованої на усвідомлення значущості професійної самореалізації майбутніх фахівців. Самореалізація, будучи однією з провідних потреб людини, пояснює її постійне прагнення до розвитку, зростання, самоствердження та пошуку сенсу життя.

Процес самореалізації має поетапний характер, і в науковій літературі виокремлюються такі його складові: самоактуалізація, самовираження, саморегуляція, самомоніторинг, самопрояв, самовияв і саморозкриття. Кожен із цих етапів відображає певний рівень залучення особистості у процес розкриття внутрішнього потенціалу й визначає якість її участі в професійній та соціальній діяльності.

Для проведення емпіричного дослідження було використано комплекс психодіагностичних методик, що дозволили вивчити різні аспекти особистісної та професійної самореалізації студентської молоді. Зокрема, застосовано такі інструменти: багатовимірний опитувальник самореалізації особистості С.

Кудінова, методика вивчення мотивів навчальної діяльності студентів А. Реана та В. Якуніна, опитувальник самостворення В. Століна та С. Пантілєєва, а також опитувальник самоактуалізації особистості САМОАЛ у модифікації Н. Калини.

На основі кореляційного аналізу отриманих даних було виявлено значущі зв'язки між ключовими мотивами навчальної діяльності студентів і різними проявами їх самореалізації. До значимих мотивів, що корелюють із показниками самореалізації, належать: прагнення забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності, бажання отримати інтелектуальне задоволення, набутти глибоких і системних знань, досягти поваги з боку викладачів, здобути схвалення з боку батьків та оточення, прагнення отримати диплом, уникнути академічної заборгованості та бути постійно готовим до навчальних занять.

Окрему увагу заслуговує виявлення кореляційних зв'язків між показниками самореалізації та такими особистісними характеристиками, як самоповага, контактність, прагнення до творчої активності, автономність, наявність особистісних бар'єрів та навіть елементи деструктивності. Ці зв'язки вказують на складну, багаторівневу структуру мотиваційно-особистісного підґрунтя процесу самореалізації студентів.

Загалом, результати дослідження підтверджують, що ефективна особистісна й професійна реалізація студентської молоді можлива за умови гармонійної та цілеспрямованої взаємодії всіх суб'єктів освітнього процесу. Усвідомлення значущості професійної самореалізації як однієї з провідних потреб людини має стати основою для формування освітнього середовища, що стимулює розвиток, творчу активність і самостійне зростання майбутніх фахівців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балл Г. О. Внутрішня свобода особи і особистісна надійність у контексті гуманізації освіти. Практична психологія та соціальна робота. 2003. № 9 (56). С. 1–7.
2. Балл Г. О. Гуманістичні універсалії освітнього простору: можливості самореалізації особистості: матер. Всеукр. конф. (м. Київ, 28-29 вересня 2007 року) / АПН України, Інститут психології ім. Г.С.Костюка. Лабораторія методології і теорії психології, Національний технічний ун-т України «Київський політехнічний ін-т». Факультет соціології. Кафедра психології та педагогіки ; ред. Г. О. Балл, Н. А. Бастун. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 246 с.
3. Балл Г. О. Концепція самоактуалізації особистості в гуманістичній психології. Психологія і суспільство. 2017. №2. С. 16– 32.
4. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Вид. 2, доп. Житомир: ПП «Рута», Вид-во «Волинь», 2008. 232 с.
5. Бездудна О. М. Педагогічні умови самореалізації студентів технічного коледжу. URL: nbuv.gov.ua/Soc-Gum/pspo...
6. Боднар М. Б. Вплив етнопсихологічних життєвих орієнтацій на самоактуалізацію студентської молоді: автореф. дис ... канд. психол. наук: 19.00.05. Київ, 2004. 20 с.
7. Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М. Словарь-справочник по психологической диагностике. Київ : К.І.С., 1989. 360 с.
8. Вівчарик Т. П. Психологічні механізми самореалізації жінки (на прикладі жіночої молоді, включеної у творчу професійну діяльність): автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2000. 17 с.
9. Власова О. І. Фактори розвитку потенціалу соціальної обдарованості в юнацькому віці. Вісник КНУ. Соціологія. Психологія. Педагогіка. 2004. Вип. 22. С. 24–27.

10. Галета Я. Особливості самореалізації особистості в інформаційному середовищі навчання. Наукові Записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. 2010. Вип. 91. С. 57–60. (Серія «Педагогічні науки»).
11. Демиденко В. Самореалізація: сутність, становлення, розвиток. Педагогіка і психологія. 2004. №2. С. 32–37.
12. Загальна психологія, історія психології / Т. П. Вівчарик. Чернівці, 2000. 20 с.
13. Зарицька В. В. Формування у старшокласників здатності до самореалізації: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. Харків, 2006. 209 с.
14. Ковальова А. В. Педагогічні умови самореалізації старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи: автореф. дис ... канд. пед. наук: 13.00.07. Луганськ, 2005. 20с.
15. Максименко С. Д. Загальна психологія: підручник / [С. Д. Максименко, В. О. Зайчук, В. В. Клименко, В. О. Соловієнко]. Київ : Форум, 2000. 543 с.
16. Максименко С. Д. Психологія внутрішнього світу. Розвиток особистісної активності : теоретичні аспекти : зб. наук. пр. / за ред. акад. С. Д. Максименка. Київ : Міленіум, 2005. С. 3–32.
17. Максименко С. Д., Осьодло В. І. Структура та особистісні детермінанти професійної самореалізації суб'єкта. Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Вип. 8. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. С. 3–19.
18. Матукова Г. І. Самореалізація як чинник становлення компетентності майбутніх економістів. URL : nbuv.gov.ua/portal/soc.../matykova.pdf.

19. Пилипенко Н. Психологічні особливості самореалізації особистості в умовах професійної кризи. Соціальна психологія. 2005. №3(11). С. 72–79.
20. Професійна самореалізація та кар'єрне зростання майбутніх фахівців на сучасному етапі: іноваційний проект /за ред. О. І. Орленка. Київ: Український інститут підприємництва, 2005. 11 с.
21. Психологія життєвих криз особистості. [Ред. рада: В. М. Доній та ін.]. Київ :ІЗМН, 1998. Ч. 1. 360 с.
22. Садова М. А. Потенціал самореалізації особистості як предмет психологічного дослідження: методологічні аспекти. Наукові праці МАУП. 2008, Т. 15. Ч. 2. С. 231–238.
23. Садова М. А. Професійна самореалізація особистості: біографічний аспект. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: міжвузівський зб. наук. праць. .Одеса: Астропринт, 2008. . Вип. 39–40. С. 291–296.
24. Сердюк Л. З. Особистісний модус самореалізації майбутніх фахівців. Вісник післядипломної освіти: зб. наук. пр. / Ун-т. менедж. освіти НАПН України; редкол.: О. Л. Ануфрієва [та ін.]. Вип. 10(23) / голов. ред. В. В. Олійник. Київ: АТОПОЛ, 2014. С. 239–248.
25. Співак Л. Вікова динаміка національної самореалізації особистості в юності. Проблеми сучасної психології. 2015. Вип. 27. С. 546–557.
26. Старинська Н. В. Адапційний потенціал як чинник професійної самореалізації особистості. Вісник Харківського національного університету ім. Г.С. Сковороди. Вип. 38. Харків – ХНПУ-2011. URL : <http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc-Gum/vkhnpu-psyknol/2011-38/index/html/>
27. Татенко В. О. Соціально-психологічні механізми впливу людини на людину. Соціальна психологія. 2003. № 1. С. 60 – 73.
28. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості та детермінанти його побудови. Мистецтво життєтворчості особистості: у 2-х т. Київ : ІЗМН, 1997. Ч. 1. С. 206–227.

29. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. 376 с.
30. Фурман А. В., Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції: навч. пос. Львів: Новий Світ-2000, 2006. 360 с.
31. Amirkhan J. H. Criterion validity of a coping measure. *Journal of personality assessment*. 1994. Vol. 62(2). P. 242–261.
32. Maute M. F. Patterns of Emotional Responses and Behavioral Consequences of Dissatisfaction. *Applied psychology: an International Review*. 1999. Vol. 48. №4. P. 105–108.
33. Oatley K. The self with others: the person and the interpersonal context in the approaches of C R. Rogers and R. D. Laing. *Personality: Theory, Measurement and Research* / Ed. by F. Fransella. London: Methuen, 1981. . 191– 207.